

BÜLBÜL, BÜLBÜLÂ, BELÂBİL, SANDUVAÇ, HEZÂR, ‘ANDELÎB, ‘ANÂDİL, *ETER KUŞ > ÖTER KUŞ ÜZERİNE

Osman Fikri Sertkaya

- Kuşların içerisinde en güzel öteni Türkçede de **bülbül** dediğimiz kuştur. Ancak “bülbül” kelimesi dilimize hangi dilden veya hangi diller üzerinden gelir, pek düşünmemişizdir. Sözlüğe bakıp orada hangi dili yazıyorsa ona inanırız. Bir iki örnek verelim:

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat: Eski ve Yeni Harflerle*, Ankara, 1962, s. 144a. **bülbül** بلبل (arapça) i(sim) c(em’i) **belâbil**) : güzel öten mâruf kuş (bkz. andelîb, hezâr),

Yaşar Çağbayır, *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s. 243a: **bülbül** (F(arsça); **bülbülân** (F(arsça) Bülbüller; s. 180a. **belâbil** (A(rapça) bülbül’den) bülbüller.

Görüldüğü gibi **bülbül** kelimesi Çağbayır’ın sözlüğünün 180. sayfasında Arapça, 243. sayfasında ise Farsça kökenli gösterilmiş. Diğer sözlükler de pek farklı değildir. Söz gelimi Sir Gerard Clauson 837a-b’deki **sanduvaç** maddesinde Pe(rsisch) *bulbul* [Farsça *bulbul*] açıklamasını yapıyor. *Kubbealtı Sözlüğü* de bülbül kelimesini Farsça kökenli gösteriyor. Vikisözlük “bülbül”ün kökenini Farsça gösterirken, Wikipedia “bülbül”ü Arapça kökenli gösteriyor.

Ben bu yazımda **bülbül** (*Luscinia megarhynchos*. Brehm)¹ anlamına gelen çeşitli dillerdeki kelimeler üzerinde durmak istiyorum.

Hintçede = Sanskritçede: bulbul.

Kalın sıralı olarak **bulbul** şeklinde geçiyor. Cinsleri için K. N. Dave’nin *Birds* (kuşlar)² kitabında gereken bilgi vardır. Böylece en eski örnek karşımıza Sanskritçeden çıkıyor.

1 Saadet Ergene, *Türkiye Kuşları*, İstanbul 1945, s. 253.

2 K. N. Dave, *Birds in Sanskrit Literature. With 107 Bird Illustrations*. Delhi, 2005, s. 34-39.

Farsçada: hazâr = hezâr

Farsçada **bülbül** anlamındaki asli kelime **hezâr** (Türkçede: **hezâr**) olup anlamı “1000”dir. Ancak 1000 melodi/1000 ses çıkartan bir kuş adı olarak da kullanılır. Çokluğu **-an** eki ile **hezârân** “bülbüller” şeklinde yapılır. Metinlerde **hezâr-âvâ**, **hezâr-âvâz**, **hezâr-dâstân** şekillerinde de geçer.³ Ancak Farsçada Sanskritçeden alınç kelime (lehnwort) olarak **bulbul** kelimesi de kullanılır. Steingass sözlüğünde⁴ şu madde yer alıyor: “بلبل **balbal** = **bulbul**, The bulbul, a bird with a melodious voice, the nightingale, celebrated by the Eastern poets as “the lover of the rose”; hence met. a lover; a little king.”

Soğdcada: zntw’çh > Türkçeye: sandvaç, sanduvaç

Èmile Benveniste “Mots voyageurs en Asie Centrale”⁵ başlıklı yazısında Soğdca **Zntw’çh** üzerinde durmuştur. Soğdca **Zntw’çh** kelimesi Soğdcadan Türkçeye alınç kelime (lehnwort) olarak **sandvaç** ve **sanduvaç** şekillerinde geçmiştir.⁶ Soğdcada **z(a)nd** “şarkı”, **waç** “söyleyen, diyen, getiren” demek olup İran dillerine Skr. **wâçâ** kelimesinden geçmiştir. Skr. Kelimenin sonundaki **-a** sesi artikel eki olup Soğdcada artikel olmadığı için düşer. Kelime **vaç** şeklini alır. Buna göre **z(a)nd-waç** “şarkı söyleyen, şarkıcı”, **z(a)ndwaç murga** “şarkı söyleyen kuş = bülbül” anlamına gelmektedir. Soğdca **z-** Türkçede **s-** olur.⁷ Dolayısıyla **zandvaç** kelimesi Orta Türkçe metinlerinden *Kutadgu Bilig*’de **sandvaç** *Dîvânu Lugati’t-Türk*’te ise kelime ortasında **-u-** türemesi ile **sanduvaç** şekillerinde görülür. Metinlerde “bülbül” şeklinde tercüme edilmiştir.

KB 78 *çiçeklikte sandvaç eter ming ünin
okır surı ‘ibri tünün hem künün*

“Çiçek bahçesinde bülbül binlerce ses ile ötüyor
Sanki gece gündüz mezamir okuyor.”

KB 4963 *sarıg sandvaç etti ünin sayradı
belinglep odundı usı gelmedi.*

“Sarı bülbül öttü, güzel sesiyle şakıdı
(Ögdülmiş) irkilerek uyandı, uykusu dağıldı.”

KB 5972 *çiçeklikte sandvaç ünin sumlıdı
üdiklig eşitti köngül yalngudı*

3 Ulrich Schapka, *Die Persischen Vogelnamen*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hanau 1972, s. 282-283. 879, 881, 882 ve 883. maddelere bk.

4 Ferdinand Steingass, *Persian-English Dictionary*, s. 197a.

5 *Journal Asiatique*, 236, 1948, s. 177-188. bk. s. 184.

6 EDPT 837a-b. **sanduwa:ç** “nightingale”, Loan-word from Sogdian **zntw’çh** “sweed-voiced.

7 Krş. Mevlut Erdem, “Soğdca, Türkçedeki Soğdca kelimeler ve bunların Türkçeye uyumları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 21/1, 2014, s. 65-90. Bk. S.

“Bahçede bülbül yabancı bir dilde bir seyler söyledi
Bunu duyan sevdalının gönlü tutuştu.”

Kelime *Dîvânu Lugati't-Türk*'te **-u-** türemesi ile **Sanduvaç** şeklinde geçiyor. **Sanduvaç**⁸ kelimesi *Dîvânu Lugati't-Türk* yazması 264/2 ile 523/6'da iki kez “al-‘andalîb” şeklinde anlamlandırılmış ve örnek olarak şu dörtlükte verilmiştir.

Senden kaçır sondılâç Çalı kuşu senden kaçır
Mende tiner karlıgâç Kırlangıç bende mesken tutar
Tatlıg öter sanduvâç Bülbül nağmeleriyle neşe saçar
Erkek tişi uçraşur. Erkekler ve dişiler bende, yazın çiftleşirler.
(DLT yazma 264/2 ve 523/6).⁹

Kelimeyi Kutb'un *Husrev ü Şirin*'inde **zanda:wa:ç** '207), Teleüt Türkçesinde **sandığaç** (Radloff IV 307), Kazak Türkçesinde **sandugaç** şekillerinde görürüz.

Kelimenin Doğu Türkçesinde **bulbul** (253), **tag bulbul** (254), **yava bulbul** (255), **ak baş bulbul** (256), **akış bulbul** (257), **саргінç bulbul** (258), **narinci bulbul** (259) gibi türleri ile geçtiği Sir Denison Ross tarafından “A Polyglot List of Birds in Turki, Manchu and Chinese” adlı araştırmasında verilmektedir.¹⁰

Arapçada: al-‘andalîb

Orijinal kelime **al-‘andalîb**'dir. Çokluğu ise **al-‘anâdil** şeklindedir. Ama Arapçada **bulbul** kelimesi de kullanılmış, hatta Arap gramerine göre “felâfel” vezninde **balâbil** (Türkçede: **belâbil** = bülbüller) olarak çokluk şekli de türetilmiştir.

Bulbul (Skr.)

Skr. > Farsça	Farsça > Türkçe	Farsça > Arapça
bulbul ~ bülbül Çokluğu: bülbülân Vokatif: bulbulâ ~ bülbülâ “ey bülbül”	bülbül Çokluğu: bülbüller Vokatif: bülbülâ “ey bülbül”	bulbul Çokluğu: balâbil ~ belâbil

Türkçede: *eter kuş > öter kuş

Eski Türkçede **öt-** fiili geçmez. **et-** fiili geçer. **et-** fiilinin en eski örnekleri olarak Bilge Kağan anıtının Batı yüzünün 3- 4. satırında **t(e)ngri küb(ü)rg(e)si (e) terçe ... tagda sıgun ets(e)r** “gökyüzü davulu gürleri gibi ... dağda sıgun(lar) ses çıkarsa” ibaresi görülüyor. **et-** fiili “ses çıkarmak, seslendirmek, tonlandırmak, ötmek” anlamlarına gelir. Bu fiilden türetilen kelimeler arasında **etin** “ses”,

8 Ahmet B. Ercilasun-Ziyad Akkoyunlu, *Kâşgarlı Mahmud. Dîvânu Lugati't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara 2014, s. 803.

9 Krş. Kasımcan Sadıkov (yayıma hazırlayan), *Mahmud Kâşgariy. Türki Sözlük Devâni. [Dîvânu Luğati't-Türk]*, İstanbul 2021, s. 329-330'da dörtlüğü “Sende kaçır sundılaç/ Mende tinar kargılaç/tatlıg/tatlıg öter sanduvaç/Erkek-tişi uçraşur” okumuş.

10 *Memoirs of the Asiatic Society of Bengal*, II, No 9, s. 258-340, Çince Index s. 1-14.

etinlig “sesli” ve **etine-** ses çıkarmak, **etirmek** “bir mûsikî âletini seslendirmek, çalgı(yı) çalmak” gibi isimler ve fiiller vardır.¹¹

10. yüzyıldan sonra ikinci hecesinde yuvarlak ünlü taşıyan **erük, etük, esrük, esrü-** vs gibi kelimeler ilk hecelerindeki **e-** sesini **e- > ö-** gelişmesi ile **örük, ötü, ösrük, ösrü-** şeklinde değiştirmişlerdir. Bu gerileyici benzeşme olayı değildir. Çünkü ikinci hecesinde yuvarlak ünlü taşımayan **et-** ve **engeyük** kelimeleri de **e- > ö-** gelişmesi ile **öt-** ve **öngeyük** şeklini almışlardır.¹²

et- fiili *Kutadgu Bilig*'in Herat Yazması'nda (Viyana nüshası) "D- imlası ile geçtiği için Reşid Rahmeti Arat "D'R ve "DTY imlaları ile yazılan çekimli şekilleri, kalın sıralı olarak **adtı** ve **adar** şekillerinde transkripsiyonlamıştır. Yine Arat *Kutadgu Bilig*'in Nemangan = Taşkent Yazması'ndaki (Özbekistan nüshası) اتار , اتى , اتتى imlâları ile yazılan şekilleri de **ötti, öt(t)i, öter** olarak okumuş ve fiili metne **öt-** şeklinde geçirmiştir. Arap harfli imlada vav harfi veya ötre harekesi kullanılmadığı için Arap harfli örnekler **etti, et(t)i** ve **eter** şekillerinde transkripsiyonlanarak fiil Karahanlı Türkçesinde de **et-** şeklinde anlaşılabilir.

<i>Kutadgu Bilig</i> metni	R. R. Arat transkripsiyonu
KB 76 ünin eṭti keklik küler katgura	ünün adtı keklik keklik küler katgura
KB 77 Kara çımguk eṭti sıta tumşukın	Kara çımguk adtı sıta tumşukın
KB 78 çiçeklikte sandvaç eṭer ming künin	çiçeklikte sandvaç adar ming künin
KB 4963 sandvaç etti ...	sandvaç attı ...

R. R. Arat'ın kalın sıralı okuyuşlarının ince sıralı olması gerekirdi.

Sonuç olarak bülbülün özelliği güzel ötmesi olduğuna göre Eski Türkçedeki şeklinin **eter kuş** şeklinde olması gerektiğine inanıyorum. Ses gelişmesi ile eski Türkçede **eter kuş** > orta Türkçede **öter kuş** olmuş, ancak edebî metinlerde **bülbül** kelimesi **sandvaç**'ın da, **hezâr**'ın da, **'andelib**'in de **öter kuş**'un yerini alarak edebî dilde genelleşen bir isim olarak kullanılmıştır diye düşünüyorum. Bir gün Eski Türkçe metinlerin birisinde ***eter kuş** şekline rastlanacağına da inanıyorum.

11 Osman Fikri Sertkaya, “Eski Türkçe’de Mûsikî Terimleri ve Mûsikî Âlet İsimleri”, Yayımlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1982, s. 1-14.

12 Osman Fikri Sertkaya, “Türkolojide Eleştiri Sorunları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten* 1985, s. 168-169.